IIP
International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

सावित्रीबाई फुले व पंडिता रमाबाई यांच्या समाजकार्याचा तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. आबासाहेब लक्ष्मण गोरे

न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहिल्यानगर

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

सावित्रीबाई फुले
पंडिता रमाबाई

ABSTRACT

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज स्त्री-अधिकारांच्या दृष्टीने अत्यंत मागासलेला होता. अशा परिस्थितीत सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई यांनी समाजसुधारणेचे कार्य धैर्याने हाती घेतले. दोघींचे सामाजिक कार्य भिन्न पार्श्वभूमीतून विकसित झाले असले, तरी त्यांचा मूलभूत उद्देश स्त्रीशिक्षण, सामाजिक समता आणि स्त्रीचे मानवी अस्तित्व प्रस्थापित करणे हाच होता.

दोघींनीही स्त्रीशिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानले. विधवांची दयनीय अवस्था सुधारण्यासाठी त्यांनी आश्रय, शिक्षण आणि स्वावलंबन यांवर भर दिला. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेला आव्हान देत त्यांनी स्त्रीला स्वतंत्र, विवेकी आणि स्वाभिमानी मानव म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. समाजाकडून तीव्र विरोध सहन करूनही त्यांनी आपले कार्य अखंड सुरू ठेवले, हे त्यांच्या कार्यातील महत्त्वाचे साम्यस्थळ आहे.

तथापि, त्यांच्या समाजकार्यामध्ये काही ठळक भेदही आढळतात. सावित्रीबाई फुले या बहुजन समाजातून आलेल्या असल्यामुळे त्यांचे कार्य अधिक संघर्षशील, प्रत्यक्ष कृतीप्रधान आणि जातिभेदविरोधी स्वरूपाचे होते. याउलट पंडिता रमाबाई या उच्चवर्णीय व विदुषी स्त्री असल्याने त्यांचे कार्य संस्थात्मक, वैचारिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर विस्तारलेले होते. धार्मिक भूमिकेतही भिन्नता दिसून येते, सावित्रीबाई फुले यांनी धर्मसुधारणेवर भर दिला, तर पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारून स्त्रीकल्याणाचे कार्य पुढे नेले.

एकूणच, सावित्रीबाई फुले यांनी भारतीय समाजसुधारणेचा पाया घातला, तर पंडिता रमाबाई यांनी त्या चळवळीला वैचारिक व्याप्ती आणि राष्ट्रीय व्यासपीठ प्राप्त करून दिले. भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीचा इतिहास या दोघींच्या कार्याविना अपूर्ण असून त्यांचे विचार आजही सामाजिक समतेच्या संघर्षात प्रेरणादायी ठरतात.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gore, A. L. (2026). सावित्रीबाई फुले व पंडिता रमाबाई यांच्या समाजकार्याचा तुलनात्मक अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 662–665.*

प्रस्तावना: एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज हा जातिभेद, स्त्री-अधिकारांचे दमन, अशिक्षण, बालविवाह, विधवांची दुर्दशा आणि धार्मिक अंधश्रद्धा यांनी ग्रासलेला होता. विशेषतः स्त्रियांचे सामाजिक स्थान अत्यंत खालावलेले होते. अशा प्रतिकूल सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीत स्त्रीमुक्तीचा विचार मांडणे आणि प्रत्यक्ष कृतीद्वारे समाजपरिवर्तन घडवून आणणे हे अत्यंत धैर्याचे कार्य होते. या पार्श्वभूमीवर सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई या दोन थोर समाजसुधारक स्त्रियांनी आपल्या कार्यातून भारतीय समाजाला नवदिशा दिली.

सावित्रीबाई फुले या आधुनिक भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका, कवयित्री आणि स्त्रीमुक्तीच्या अग्रदूत मानल्या जातात. तर पंडिता रमाबाई या संस्कृत विदुषी, समाजसुधारक, स्त्रीशिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या आणि राष्ट्रीय स्तरावर ओळख मिळवलेल्या विचारवंत होत्या. दोघींचे कार्य भिन्न सामाजिक पार्श्वभूमीतून विकसित झाले असले, तरी त्यांचा अंतिम उद्देश स्त्रीशिक्षण, सामाजिक समता आणि मानवी हक्कांची पुनर्स्थापना हाच होता.

या संशोधन निबंधाचा उद्देश सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई यांच्या समाजकार्याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे, त्यांच्या विचारसरणीतील साम्य-भेद स्पष्ट करणे आणि भारतीय समाजसुधारणेतील त्यांच्या योगदानाचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. सावित्रीबाई फुले यांच्या समाजकार्याचा अभ्यास करणे.
२. पंडिता रमाबाई यांच्या समाजकार्याचा अभ्यास करणे.
३. दोघींच्या कार्यातील साम्य आणि भेद यांचे विश्लेषण करणे.
४. भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीतील त्यांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती: या संशोधनासाठी **ऐतिहासिक व तुलनात्मक पद्धतीचा** अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांमधील माहितीचा अभ्यास करण्यात आला असून ग्रंथ, चरित्रे, लेखसंग्रह आणि ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा संदर्भ घेतला आहे.

सावित्रीबाई फुले : जीवन व समाजकार्य

संक्षिप्त जीवनपरिचय: सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे झाला. अल्पवयातच त्यांचा विवाह महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्याशी झाला. विवाहानंतर ज्योतिरावांच्या प्रेरणेने त्यांनी शिक्षण घेतले आणि स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला स्वतःला वाहून घेतले.

स्त्रीशिक्षणातील योगदान: १८४८ साली पुण्यात भिडे वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून सावित्रीबाई फुले यांनी भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासात क्रांतिकारक पाऊल टाकले. त्या भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका ठरल्या. समाजातील तीव्र विरोध, शिवीगाळ, दगडफेक, शेणफेक यांना तोंड देत त्यांनी शिक्षणाचा दिवा अखंड तेवत ठेवला. त्यांचा ठाम विश्वास होता की शिक्षणाशिवाय स्त्रीमुक्ती अशक्य आहे. त्यांनी अस्पृश्य, दलित आणि मागासवर्गीय मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केल्या.

विधवा व दलित कल्याण कार्य: सावित्रीबाई फुले यांनी विधवांसाठी आश्रयगृह सुरू केले. बालहत्या प्रतिबंधासाठी त्यांनी गर्भपात प्रतिबंधक उपाययोजना राबवल्या. अस्पृश्यांसाठी पाणवठे खुले करून सामाजिक समतेचा संदेश दिला.

साहित्य व विचार: त्यांचा *"काव्यफुले"* (१८५४) हा काव्यसंग्रह स्त्रीशिक्षण, सामाजिक विषमता आणि मानवतावाद यांचा पुरस्कार करतो. त्यांच्या लेखनातून प्रबोधनवादी विचार स्पष्टपणे व्यक्त होतात.

पंडिता रमाबाई : जीवन व समाजकार्य

संक्षिप्त जीवनपरिचय: पंडिता रमाबाई यांचा जन्म २३ एप्रिल १८५८ रोजी कर्नाटकातील गंगामूल येथे झाला. त्यांचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरावरून फिरत संस्कृत शिकवत असत. रमाबाई यांना संस्कृत, धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानाचे सखोल ज्ञान होते. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांना "पंडिता" आणि "सरस्वती" या पदव्या बहाल केल्या.

स्त्रीशिक्षण व विधवा सुधारणा: पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी *"आर्य महिला समाज"* स्थापन केला. विधवांच्या प्रश्नांवर त्यांनी सखोल अभ्यास केला आणि *"The High-Caste Hindu Woman"* (१८८७) या ग्रंथातून विधवांच्या दुर्दशेवर प्रखर टीका केली.

शारदा सदन व मुक्ती मिशन: पुण्यात *शारदा सदन* आणि नंतर केडगाव येथे *मुक्ती मिशन* स्थापन करून त्यांनी निराधार स्त्रियांना शिक्षण, निवारा आणि स्वावलंबन दिले. त्यांच्या कार्याला आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा लाभला. ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यानंतरही रमाबाई यांचा मुख्य उद्देश स्त्रीकल्याण हाच राहिला. धर्मांतरामुळे त्यांच्यावर टीका झाली, तरी त्यांनी आपल्या समाजकार्यापासून कधीही माघार घेतली नाही.

तुलनात्मक अभ्यास: सावित्रीबाई फुले व पंडिता रमाबाई यांच्या समाजकार्याचे साम्य व भेद-

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज हा स्त्रियांसाठी अत्यंत अन्यायकारक होता. अशा काळात सावित्रीबाई फुले व पंडिता रमाबाई या दोन स्त्रियांनी समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. जरी त्यांच्या सामाजिक पार्श्वभूमी, कार्यपद्धती आणि वैचारिक भूमिका भिन्न असल्या, तरी त्यांच्या समाजकार्यामध्ये अनेक मूलभूत साम्यस्थळे दिसून येतात. त्याचबरोबर काही ठळक भेदही स्पष्टपणे जाणवतात. या दोन्ही अंगांचा सखोल अभ्यास केल्यास भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीचे व्यापक स्वरूप समजून घेता येते.

समाजकार्याची समान उद्दिष्टे-

१. स्त्रीशिक्षणावर भर: सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई या दोघींच्या समाजकार्याचा केंद्रबिंदू म्हणजे स्त्रीशिक्षण होय. सावित्रीबाई फुले यांनी प्रत्यक्ष शाळा सुरू करून मुलींसाठी शिक्षणाची दारे उघडली, तर पंडिता रमाबाई यांनी संस्था स्थापन करून शिक्षणाची चळवळ उभी केली. दोघींनाही हे ठामपणे वाटत होते की शिक्षणाशिवाय स्त्रीची बौद्धिक, सामाजिक व आर्थिक उन्नती शक्य नाही. त्या काळात स्त्रीशिक्षणाला धर्मविरोधी व परंपराविरोधी मानले जात होते. अशा स्थितीत स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करणे हे क्रांतिकारक पाऊल होते. या बाबतीत दोघींचे विचार पूर्णतः समान होते.

२. विधवांच्या प्रश्नांबाबत संवेदनशीलता: विधवांची सामाजिक स्थिती त्या काळात अत्यंत दयनीय होती. सावित्रीबाई फुले यांनी विधवांसाठी आश्रयगृहे सुरू केली व त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. पंडिता रमाबाई यांनी विधवांच्या समस्यांचा सखोल अभ्यास करून त्या प्रश्नांना लेखनातून व संस्थात्मक कार्यातून वाचा फोडली. विशेष म्हणजे दोघींनाही विधवांची दुर्दशा ही केवळ वैयक्तिक नव्हे, तर सामाजिक अन्यायाची परिणती वाटत होती. त्यामुळे विधवा पुनर्वसन हे त्यांच्या समाजकार्याचे महत्त्वाचे अंग होते.

३. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेला विरोध: दोघींनीही तत्कालीन पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेवर कठोर टीका केली. सावित्रीबाई फुले यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून पुरुषसत्तेला आव्हान दिले, तर पंडिता रमाबाई यांनी वैचारिक आणि बौद्धिक पातळीवर तीव्र टीका केली. स्त्रियांना केवळ गृहकार्यापुरते मर्यादित ठेवणे, शिक्षण व स्वातंत्र्य नाकारणे, धार्मिक ग्रंथांच्या नावाखाली अन्याय करणे, या सर्व बाबींविरुद्ध दोघीही ठामपणे उभ्या राहिल्या.

४. समाजाकडून होणारा विरोध सहन करणे: सावित्रीबाई फुले यांना शाळेत जाताना दगड, शेण फेकले जाई; तर पंडिता रमाबाई यांच्यावर धर्मविरोधी, परंपराविरोधी असल्याचे आरोप केले जात. समाजाकडून होणारा हा तीव्र विरोध असूनही दोघींनीही आपले कार्य थांबवले नाही. या बाबतीत त्यांच्यातील साम्य म्हणजे धैर्य, आत्मविश्वास आणि सामाजिक बांधिलकी होय.

५. स्त्रीला व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा देण्याचा प्रयत्न: दोघींचे अंतिम ध्येय स्त्रीला केवळ पत्नी किंवा माता म्हणून नव्हे, तर स्वतंत्र विचार करणारा व्यक्ती म्हणून मान्यता मिळवून देणे हेच होते. शिक्षण, स्वावलंबन आणि आत्मसन्मान हे त्यांच्या कार्याचे मूलभूत मूल्य होते.

समाजकार्यामधील भेद- साम्यस्थळांइतकेच महत्त्वाचे काही ठळक भेद देखील त्यांच्या कार्यामध्ये आढळतात.

१. सामाजिक पार्श्वभूमीतील भेद: सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म बहुजन समाजात झाला. त्यामुळे जातिभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अपमान यांचा अनुभव त्यांनी प्रत्यक्ष घेतला. याउलट पंडिता रमाबाई या उच्चवर्णीय ब्राह्मण कुटुंबात जन्मल्या. त्यांना शास्त्राध्ययनाची संधी मिळाली, परंतु स्त्री म्हणून अन्याय सहन करावा लागला. या पार्श्वभूमीतील भेदामुळे त्यांच्या समाजकार्याचा दृष्टिकोन वेगळा झाला. सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य अधिक संघर्षशील आणि भूमिगत समाजाशी निगडित होते, तर रमाबाई यांचे कार्य बौद्धिक व संस्थात्मक स्वरूपाचे होते.

२. कार्यपद्धतीतील भिन्नता: सावित्रीबाई फुले यांनी प्रत्यक्ष समाजात उतरून शाळा काढल्या, विधवांसाठी आश्रयगृहे सुरू केली आणि दलितांसाठी पाणवठे खुले केले. त्यांचे कार्य कृतीप्रधान होते. पंडिता रमाबाई यांनी संस्था स्थापन केल्या, जसे की *आर्य*

महिला समाज, शारदा सदन आणि *मुक्ती मिशन.* त्यांनी लेखन, भाषणे आणि आंतरराष्ट्रीय संपर्क यांच्या माध्यमातून कार्य केले. त्यामुळे त्यांची कार्यपद्धती अधिक संस्थात्मक आणि व्यापक स्वरूपाची होती.

३. धार्मिक भूमिकेतील भेद: सावित्रीबाई फुले या सत्यशोधक विचारसरणीच्या समर्थक होत्या. त्यांनी धर्मातील अंधश्रद्धा नाकारल्या, मात्र धर्मत्याग केला नाही. त्यांचा भर सामाजिक समतेवर होता. पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. त्यामागे त्यांना हिंदू धर्मातील स्त्रीविरोधी रूढी कारणीभूत वाटल्या. या धर्मांतरामुळे त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात टीका झाली. त्यामुळे धार्मिक भूमिकेच्या बाबतीत दोघींमध्ये स्पष्ट भिन्नता दिसून येते.

४. अभिव्यक्तीचे माध्यम: सावित्रीबाई फुले यांनी कविता व पत्रलेखनाच्या माध्यमातून आपले विचार मांडले. त्यांची भाषा साधी, थेट आणि प्रेरणादायी होती. पंडिता रमाबाई यांनी इंग्रजी व संस्कृत भाषेत ग्रंथलेखन केले. *The High-Caste Hindu Woman (1887)* हा त्यांचा ग्रंथ जागतिक स्तरावर गाजला. त्यामुळे त्यांच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम अधिक शास्त्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे होते.

एकत्रित मूल्यमापन: सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई या दोघी समाजसुधारणेच्या एकाच लढाईतील दोन वेगवेगळ्या वाटा होत. सावित्रीबाई फुले यांनी सामाजिक क्रांतीचा पाया घातला, तर पंडिता रमाबाई यांनी त्या क्रांतीला वैचारिक आणि जागतिक स्वरूप दिले. दोघींचे कार्य स्वतंत्र असले, तरी परस्परपूरक आहे. भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीचा इतिहास या दोघींशिवाय अपूर्ण आहे.

सावित्रीबाई फुले यांनी सामाजिक क्रांतीची पायाभरणी केली, तर पंडिता रमाबाई यांनी तिला वैचारिक आणि जागतिक व्यासपीठ मिळवून दिले. दोघींचे कार्य आजच्या स्त्रीअधिकार चळवळीचे प्रेरणास्थान आहे.

निष्कर्ष

सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई या भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील दोन तेजस्वी स्तंभ आहेत. भिन्न सामाजिक पार्श्वभूमी असूनही त्यांचे ध्येय समान होते—स्त्रीचे मानव म्हणून पुनर्स्थापन. त्यांच्या विचारांमुळे आणि कार्यामुळे भारतीय समाजाला प्रबोधनाची दिशा मिळाली. आजही त्यांच्या कार्याचा अभ्यास सामाजिक समतेच्या संघर्षात मार्गदर्शक ठरतो.

संदर्भ ग्रंथ:

1. फुले, सावित्रीबाई. काव्यफुले. संपादन: एस. जी. माळी. पुणे: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन ब्युरो, २०१४.
2. Keer, Dhananjay. Mahatma Jyotiba Phule: Father of Our Social Revolution. Bombay: Popular Prakashan, 1974.
3. कोसंबी, मीरा. पंडिता रमाबाई: स्वतःच्या शब्दांतून - निवडक लेखन. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०००.
4. रमाबाई, पंडिता. उच्च जातीची हिंदू महिला. (मूळ प्रकाशन १८८७). नवी दिल्ली: रूपा प्रकाशन, २००७.
5. O'Hanlon, Rosalind. Caste, Conflict and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth-Century Western India. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
6. देशपांडे, जी. पी. जोतिराव फुले यांचे निवडक लेखन. नवी दिल्ली: लेफ्टवर्ड बुक्स, २००२.
7. Tharu, Susie, and K. Lalita (eds.). Women Writing in India: 600 B.C. to the Present. Vol. 1. New Delhi: Oxford University Press, 1991.